

„...habet etiam suas inventiones rhetorica”

Balassi inventio poeticája

Balassi Bálint Maga kezével írott könyvében többször szerepel az inventio poetica kifejezés; az irodalomtörténeti konszezés szerint ennek magyar megfelelője az 55. darab argumentumában álló vers szerző találmány. Abban azonban korántsem teljes az egyetértés, hogy pontosan hány versét nevezte, illetve nevezhette volna így a költő, és melyek azok. Eckhardt Sándor, Horváth Iván, Pirnát Antal, Szabó Géza és Kőszeghy Péter különbözőképpen számolnak: 14, 15, 16, vagy éppen húsznál is több versszerző találmányról írnak. (1) Ugyancsak eltérnek a vélemények a tekintetben, hogy mi is lehet az inventio poetica. Dolgozatomban a retorikai és a poétikai hagyomány újabb értelmezésével ehhez a kérdéshez szeretnék hozzászólni.

„Az angerianusi és marullusi epigrammákat Balassi szavával versszerző találmányoknak (inventio poetica) lehetne nevezni. Ezek a költemények, melyeket így maga Balassi külön névvel jelöl, csakugyan messze estek az igazi lírától” – vélte Eckhardt Sándor 1913-ban. A jegyzetben megkísérelte meghatározni a fogalmat: „Balassi, úgy látszik, versszerző találmánynak nevez minden oly költeményt, amelyben valamely elképzelt, de meg nem történt esemény vagy fiktív helyzet van ábrázolva. (Ámor és Júlia versengése. A fülemüle megszólítása)” (2) Lényegében ezt ismétli Balassi-kritikai kiadásában: „A költő ezzel az egyszerű kifejezéssel szemben jelöli az olyan stílust és témát, mely nem tisztán élményszerű, hanem humanista vagy egyéb lelemény van benne, így Angerianus epigrammáinak ötleteit vagy pl. a darvak megszólítását stb.” (3) Horváth Iván szerint: „Úgy látszik, ezt a műfajmegjelölést Balassi kifejezetten e fiktív szerelmesleveleknek, elküldött bókoló költeményeknek tartja fenn.” (4)

A témával a legkimerítőbben Pirnát Antal foglalkozott doktori értekezésében. „Amikor (...) a vulgáris nyelven való versszerzésre vonatkozó poétikai terminológiát latinra fordították, akkor a versszerző neve *inventor* lett, a versszerző tevékenységet – illetve e tevékenység produktumát – pedig *inventiō*nak kellett nevezniök. Az *invenire* ige így a korábbi köznyelvi és retorikai szaknyelvi jelentései mellé még felvette a ’vulgáris nyelven verset szerez’ jelentésű poétikai terminus funkcióját is.” (5) A Balassi szóhasználatára vonatkozó véleményét Pirnát így összegezi: „Az *inventio poetica* – versszerző találmány terminus tehát költeményt jelent Balassi nyelvén, mégpedig a költeményeknek az a 16. századi poétikai fogalmak szerint magasabb rendű változatát, amelyik tárgyát a belső látomás, az álom, a képzelet, a mitológia – egy szóval a *fantázia* világából veszi.” (6)

Legutóbb Ács Pál foglalt állást a kérdésben. „Az *inventio poetica*, hasonlóan Zrínyi *fantasia poeticájához*, nem műfaj, hanem az argumentáció forrásának megjelölése. Tudjuk, Balassi versszerző találmánynak fordította; mai magyar nyelvre versszerzői találmánynak fordíthatnánk, olyan argumentációnak, amelynek forrása nem más, mint a költői lelemény.” (7)

Az irodalmi gondolkodás története azt mutatja, hogy a grammatika, a logika, a retorika és a poétika által meghatározott szellemi világban az antikvitástól a 18. századig mindig különös gondot fordítottak az egyes szakterületek megkülönböztetésére. Egy-két kiragadott példa: a 13. század elején Thomas Salisburiensis ars praedicandijában arról írt, hogy a prédikátorok egy része a beszéd felépítésében a poétákat követi; ő azonban inkább a retorikai felosztást javasolja, mivel a prédikátor célja közelebb áll az orátoréhoz. (8) Bizonyosan az sem volt véletlen, ha egy terminushoz valamilyen pontosító jelzőt kapcsolnak. A latin szaknyelvben ugyanis gyakran előfordult, hogy ugyanaz a kifejezés mást jelentett az egyik, mást a másik diszciplínában. Hogy mikor melyik érteleme kell gondolni, azt a legcélszerűbben a megfelelő tudományág jelzőként való feltüntetésével lehetett egyértelművé tenni. Ramus retorikájában esik szó többek között arról, hogy mit tesz a *numerus* a költészettanban, és mit az ékesszólásban. Az egyik a *numerus poeticus*, a másik a *numerus rhetoricus*. (9) A későbbi időkben a Magyarországon megjelent irodalomelméleti kézikönyvekben is bőven találhatunk hasonlókat. Piscatornál például az *ornatus* másként értelmezendő a grammatikában, a retorikában és a poétikában. Ennek megfelelően terminusként megkülönböztetendő az *ornatus grammaticus*, az *ornatus rhetoricus* és az *ornatus poeticus*. (10)

Az inventio 16–17. századi poétikai tartalmának magyarázatához szükséges egy-két mozzanatot felelevenítenünk a fogalom történetéből. A dialektika inventiója *Arisztotelész*től ered. A mesternek az *Organon* cím alatt összegyűjtött írásaiban azonban a „heureszisz” jelentését illetően az analitika és a topika ellentmond egymásnak. Cicero leegyszerűsítve Arisztotelészt, topikájában kiküszöbölte az ellentmondásokat. Előadásában a dialektika feladata az igazat a hamistól megkülönböztetni. Ez két fő részből áll. Az inventio segít megtalálni azokat az argumentumokat,

„quae rei dubiae faciat fidem”, azaz amelyek a kétséges dolgokat hihetővé teszik. Az érvek forrása a loci (topoi): „sedes – fészkek, ahogy a 17. században mondták –, e quibus argumenta promontur”. A második rész a iudicium: az érvek meggyőző elrendezése, és ennek segítségével az ítéletalkotás. Cicero ezzel hosszú évszázadokra megalapozta az inventio, a locus és az argumentum dialektikai értelmezését. A 16. század első évtizedében kezdett egyre inkább az érdeklődés előterébe kerülni a dialektika. *Melanchthom*nál is a „locus dialecticus est sedes argumenti, seu index, monstrans ex quo fonte sumendum sint argumentum” (*Erotematum dialectices...*, 1520). 1528-ban jelent meg *Rudolphus Agricola* könyve, a *De Inventione Dialectica*, amely *Ramus* közvetlen ihletője és forrása lett. (11) A század második felében, *Ramus* nyomán a klasszikus retorikák inventiója – az argumentációval egyetemben – és dispositiója sok helyen egy időre kiszorult az ékesszólásból, és kizárólag a dialektikában létezett. A 16–17. század fordulójára környékén jöttek rá, hogy a kétrészes, elocutióból és actióból álló ramusi retorika önmagában használhatatlan; a retorikából és oratoriából álló eloquentiatannal „visszacsempészték” a beszédszerkesztés tudományába a klasszikus szónoklattannal inventióját és dispositióját is.

A retorikai inventio, ugyancsak Cicero nyomán, évszázadokon át a téma – *Révai Miklós* 19. század eleji kifejezésével – „feltalálását” jelentette. A pusztán anyaggyűjtésen kívül ide tartozott a dialektikából kölcsönzött argumentáció is, azaz azoknak az érveknek

A retorikai inventio, ugyancsak Cicero nyomán, évszázadokon át a téma – Révai Miklós 19. század eleji kifejezésével – „feltalálását” jelentette. A pusztán anyaggyűjtésen kívül ide tartozott a dialektikából kölcsönzött argumentáció is, azaz azoknak az érveknek az összeszedése, amelyek valószínűsítik az előadandókat: „excogitatio rerum verarum aut veri similitum, qui causam probabilem reddant.”

az összeszedése, amelyek valószínűsítik az előadandókat: „excogitatio rerum verarum aut veri similium, qui causam probabilem reddant.”

A dialektika és a retorika inventiója között van átfedés – a poétikai értelemben vett inventio azonban nem magyarázható dialektikai-retorikai összefüggésekkel. Ezért nem érthetők egyet Ács Pál érvelésével. A szerző idézi Rimay János előszavát a tervezett Balassi-kiadáshoz, amelyben a tanítvány felsorolja „az argumentáció díszítésének forrása- it”, négy területet különítve el: a teológiát, a filozófiát, a históriát és a poéták írásait. Ács Pál így folytatja: „Egyetlen forrásról felejtkeznek itt el Rimay: az *inventio poeticáról*, a versszerző szapora elméjéről, *ingenium*áról, apollói lantjáról, vagyis arról, hogy ő *inventor*, magyarul költő, aki saját maga is képes megfelelő ötleteket kitalálni. (...) Érdekes, hogy Rimayval ellentétben *Solvirogram* figyelmet szentel az *inventio poeticának* mint az argumentáció egyik lehetőségének. Szerinte Balassi az istenes énekeket különböző forrásokból, »kit psalmusokból, kit az újtestamentumban lévő idvösséges locusokból, kit pedig csak a maga inventiójából« írta.” (12)

Véleményem szerint Rimay felsorolásában azért nincs szó *inventio poeticáról*, mert az valami olyasmi, aminek az adott összefüggésben semmiképpen nincs helye. Ács Pál maga írja, hogy az idézett szakasz „a Balassi-líra retorikai érvrendszerének, topikájának rendszerezése”. (13) Sem a dialektika, sem a retorika inventiójához nem lehet köze annak az inventiónak, amelyikhez a korban szükségesnek tartották hozzátenni jelzőjét: poetica. A költő saját fantáziája természetesen lehet a vers forrása, de az sem dialektikai, sem retorikai értelemben nem locus. Tanulmányában Ács Pál példákat hoz arra, mi mindent jelenthetett a 16–17. századi magyar nyelvben az inventio. (14) A felsoroltaktól nem áll távol, ha azt mondjuk: érthettek alatta egyszerűen saját gondolatot, eredeti ötletet. *Solvirogram* Pannoniust így „fordíthatjuk”: Balassi istenes verseinek egy részét a zoltárok ihlették, más részét az Újszövetség, ismét másokat maga talált ki. Ezt az értelmezést erősíti a *Balassa-kódex* 99. lapján olvasható prózai bejegyzés a „más könyvben” lévő istenes énekekről: „Még vadnak ennéhány Istenhez való énekek, kiket a psalmusokból is, magától is szerzett...”. (15) A „maga inventiója” kifejezést *Solvirogram* itt a köznapinhoz hasonló, azaz „magától” jelentésben használja – így hát nincs okunk feltételezni, hogy ennek a citátumnak bármi köze lenne az *inventio poeticához*.

A dialektikai-retorikai és a poétikai értelemben vett inventio közötti különbséget Pirnát Antal tömören és kifejezően meghatározta: „A retorikai *invenió* lényege, hogy a szónok *megtalálja* az álláspontja igazolásához szükséges, helytálló tárgyi és logikai bizonyítékokat, a poétikai *invenió* lényege ezzel szemben a *kitalálás*, a *fikció*, s a mű minősítése szempontjából lényegtelen, hogy ezt a fikciót a költő az irodalmi hagyományból merítette-e, vagy maga találta ki, feltéve, hogy a művészi forma, amelyet ő adott neki, a mű ilyen értelemben felfogott tartalmának – tehát a fikció jellegének – megfelel.” (16) Kérdés marad azonban, hogy mi az, amit a költői *kitalálás* lényegének tartottak? A téma, a szereplők, a helyzetek – vagy még valami más is? Úgy tűnik, a poétika története során erre többféle magyarázatot is adtak. A két fő vonulat a platóni, illetve az arisztotelészi hagyományhoz kapcsolódik.

A költészetre vonatkozó platonista gondolatok a *Phaidrosz*ból erednek. Ezek szerint előbb volt a költészet, aztán lett a próza. A költő nem tanulással válhat alkalmassá szerepére, hanem a természet látja el a tehetség adományával. Inventiója nem is igazán emberi természetű, hiszen isteni sugallatra szól, mintegy az istenek tolmácsa. Így érthető, hogy minden bölcsesség a költészetből származik. Az isteni inspirációt Cicero is megfogalmazta a *Pro Archia poetában*. (17)

A középkor, anélkül, hogy ismerte volna a *Phaidroszt*, a késői antikvitástól átvette a „furor poeticus” fogalmát. A költészet isteni eredetének gondolata végigkísérte a középkort és a humanizmust is. Így vélekedett *Boethius*, az egyházatyák közül *Augustinus*,

Hieronymus, Ambrosius. A teológia, a filozófia és a költészet egységet képezett. Ehhez a nézethez kapcsolódott *Petrarca* és *Boccaccio* is. Boccaccio szerint a költészet lényege éppen az inventio, a kitalálás: a költő eddig nem hallott, ismeretlen dolgokat gondol ki, és azokat a megfelelő szabályok szerint megfogalmazza. A filozófus abban különbözik a költőtől, hogy míg az előbbi tevékenységének lényege az érvelés, és minél világosabban próbálja kifejteni gondolatait, az utóbbi a fikció és a művészi előadás leplebe burkolja mondandóját. (18) Boccaccio szembeállítja a retorikai és a poétikai inventiót: „...a retorikának is megvannak a maga találmányai. De a dolgok költői leplehez semmi köze a retorikának. Mindaz, amit e lepel alatt csinálunk, amit keresünk és találunk – merő költészet.” (19) A poétikai értelemben vett inventio tehát ebben a felfogásban a költői alkotás egésze, annak teremtő gesztusa.

Mindez nem jelentette feltétlenül a költői mesterség megtanulható oldalának lebecsülését. A quattrocento végéig a retorika határozta meg a normatív poétikákat. A költő mint „poeta rhetor” lépett fel. A költészetet a teologikus poétika argumentumainak a segítségével védte meg, ugyanakkor szem előtt tartotta a humanista stúdiumokat, az eloquentiának az elsajátítását. A költészet számára a szabályokat a retorikában és nem a poétikában kereste. A költői technika kérdéseivel elsősorban a prozódiaival összefüggésben foglalkoztak. A költészet különleges ismertetőjeleként a ritmus jelent meg. (20)

A 15. században *Platón* újrafelfedezésével visszanyúltak az eredeti forráshoz. A „poeta rhetor” mellett ismét megjelent az istenek kegyeltje, a műzsák papja, akiben valami titokzatos erő dolgozik, így nem kell semmiféle stúdiummal bajlódnia.

A 16. század folyamán is erős volt a platonizmus befolyása, még ha egyszerűsített formában is. A poétikában az arisztotelizmus uralkodott, ennek ellenére születtek platonikus elméletek. Még az olyan meggyőződéses arisztotelianus is, mint *Giramo Muzio*, aki az első arisztotelészi alapokon áll olasz nyelvű poétikát írta, hangsúlyozta, hogy a „furor poeticus” nélkül nem létezhet valódi költészet.

Mint közismert, többen szembefordultak az arisztotelizmussal. *Pietro Aretino* az utánzás termékétlen vezérelvével szemben azt hangsúlyozta, hogy a költő lényege épp eredetiségében van. A művészi tehetség a természet ajándéka, amit szabadon kell érvényesítenie a művében. *Francesco Patrizi (Della Poetica, 1586)* nem egyik vagy másik arisztotelészi szabály ellen fordult, hanem az egész *Poétikát* elvetette mint a megítélés alapvető mércéjét. Mások megpróbálták az uralkodó arisztotelizmust összeegyeztetni a platonizmussal. Újra meg újra kudarcot vallottak azok a kísérletek, amelyek a poézist a platonizmus segítségével ki akarták szabadítani a retorikához, illetve a normatív poétikához fűző szoros kötelékekből. (21)

A platonikus inventio-felfogás értelmezéséhez érdekesen járul hozzá *Savonarola* ellenvéleménye. A teologikus poétika szerint a költészet rangját éppen az adja, hogy alkotó jellege – inventiója – az isteni teremtéssel rokonítja. Savonarola pontosan ezt vitatja: Isten legfőbb jellemzője ugyanis az egyszerűség, így a költők erőltetett mesterkedése semmiképpen sem származhat Istentől – ez csak afféle „inventio humana”. (22)

*A költészetre vonatkozó
platonista gondolatok
a Phaidroszból erednek. Ezek
szerint előbb volt a költészet,
aztán lett a próza. A költő nem
tanulással válhat alkalmassá
szerepére, hanem a természet
látja el a tehetség adományával.
Inventiója nem is igazán emberi
természetű, hiszen isteni
sugallatra szól, mintegy
az istenek tolmácsa. Így érthető,
hogy minden bölcsesség
a költészetből származik.
Az isteni inspirációt Cicero is
megfogalmazta a Pro Archia
poetában.*

Az arisztotelészi hagyomány szerint a költészet az ember utánzó hajlamából ered. Őseink megpróbálták a természetet tanulmányozni és a tapasztaltakat szavakkal leírni, először prózában, később versben is. Így a költészet lényege az imitáció. Tárgyát illetően a poéta semmiben sem különbözik az oratórtól, hiszen mindkettőjük bármely témája a *Poétikából* leszűrhető négyes felosztásra (epikus költészet, tragédia, komédia, dithürambosz) vezetendő vissza. A lényeges különbség az előadásban (tractatio) van: a szónok szabadon, a költő kötött formában beszél. (23)

A középkor csak latin fordításból ismerte Arisztotelész *Poétikáját*. A 15. század végéig nem szenteltek különösebb figyelmet a hasonló antik műveknek. Az arisztotelizmus előretörését készítette elő Firenzében 1482-ben *Cristoforo Landino*, a retorika professzora, amikor az imitatio fogalmát állította a poétika középpontjába. Mint addig a legtöbb humanista, ő sem tett különbséget az eloquentia és a poesis között. (24)

A 16. században bontakozott ki erősebb érdeklődés a poétikai kérdések iránt. A retorika már nem bizonyult elegendőnek ahhoz, hogy a költészet lényegét megragadja. A klasszicizmusnak szüksége volt saját poétikára, amelyben számot tud vetni önmagával. Ez a kiindulópontja a bámulatosan nagyszámú poétika keletkezésének, amelyek mértékadóan meghatározták az irodalom fejlődését az olasz cinquecentóban – mégpedig elsősorban Arisztotelész és *Horatius* szellemében. (25)

A 16. századi klasszicizáló olasz poétikákban kezdetben az inventio az antik retorikai értelemben bukkan fel, mint a mű tárgyának elgondolása és anyagának összegyűjtése. (26) Előfordul olyan inventio-meghatározás is, amelyik az arisztotelianus körítés ellenére a platónikus teremtményre emlékeztet. (27) Megjelenik azonban az inventiónak az a differenciáltabb értelmezése is, amelyik a fogalom poétikai tartalmát az imitatio-tannal próbálja egyeztetni.

Alessandro Lionardi 1554-ben két dialógust szentelt az inventio poeticának. Összehasonlítva a historikust, az oratórt és a poétát, az utóbbi értékeli a legmagasabbra. A költőnek ugyanis mindent tudnia kell, amit a történetírónak és a szónoknak, de ezek az ismeretek az ő számára csak segédeszközök. Ha tisztában van a tényekkel és járatos a meggyőzés mesterségében, akkor foghat hozzá saját művészetéhez. Tevékenységének az imitatioval egyenrangú része az inventio, ami nem egyéb, mint az anyag megformálása a nyelv és a költészet sajátos eszközeivel. (28)

A klasszicizmus *Julius Caesar Scaliger* poétikájával jutott a csúcsára (*Poetices libri septem*, 1561). Ezzel túllépett Itália határain, bejutott az európai irodalomba, mindenekelőtt Franciaországba. Scaliger Arisztotelész nyomán úgy határozza meg a költészetet, mint a természet utánzását versekben. A költői inventio lényege pedig „forma, modus repraesentandi”, (29) azaz az előadás módja.

Giulio Cortese 1591-es traktátusában az imitatio és az inventio összefüggéseit vizsgálja. Az inventiót kétféle aspektusból szemléli. Az első közel áll az újat létrehozó platónikus aktushoz, annak misztikus tartalma nélkül. Az új dolog felfedezése nem is annyira az „invenire”, mint inkább a „reperire” fogalommal fejezhető ki. Az eddig ismeretlen dologra véletlenül is rá lehet bukkanni, meg lehet találni. A szerző az inventio fogalmát a második aspektushoz kapcsolja. A gyakorlatból vett példával világítja meg a költő tevékenységét. Az emberek sokféle mesterséget a természetből lestek el. A pókoktól látták, hogy lehet hálóval zsákmányt ejteni, de a hálóval való vadászat módját már ők találták ki. A példa követése, ebben az esetben a pók utánzása az imitatio, a mód az inventio. Hasonlóképpen a költő tárgyat imitálja, azaz egy mintát követ. Inventiójának lényege a megjelenítés mikéntje: másoktól még nem használt módon, a költészet eszközeink egyéni felhasználásával írja le tárgyát. Ez az inventio szorosan kapcsolódik a keresés fogalmához: a költő nem véletlenül akad a megfelelő szavakra, nyelvi fordulatokra, hanem keresi őket, azaz szorgos munkával, stúdiumai révén sajátítja el művészetét. (30)

A 16. század második felében tehát az olasz arisztotelianus poétikai irodalomban az inventio poetica a költemény hatásos nyelvi megformálását, a költői eszköztár tetszetős

felvonultatását, illetve annak eredményét jelentette. Ehhez az értelmezéshez kínálkoznak párhuzamok a korábbi időkben is. Tudni lehet például, hogy egyes 12–13. századi poétikákban a költői alkotás fázisai között megkülönböztették az imaginatiót és az inventiót. Az előbbi a „thema”, illetve a „sensus” megragadását jelentette – az utóbbi pedig a „verba” megtalálását. (31) Ide kapcsolódik a német nyelvtörténet tanulsága is: a középkori világi költészetben a középfelnémet ’vinden’ mindig egy műalkotás nyelvi vagy zenei megformálását jelentette, mégpedig sohasem tartalmi, hanem formai értelemben. A németben egyébként a 18. században különült el az ’Erfindung’ és az ’Entdeckung’ jelentés. (32)

Szemponunktól érdekesebbek a 17. századi magyarországi párhuzamok. Úgy tűnik, hogy Balassi utókora a költői inventio fogalmát pontosan a fentieknek megfelelően értelmezte. Solvirogram Pannonius előszavával kapcsolatban ismét kénytelen vagyok ellentmondani Ács Pálnak. A tanulmányíró úgy magyarázza, hogy az inventiót, ami az egy-egy vers egészét meghatározó alapötletet jelenti, Solvirogram „a mű részeként látja”, „alakzattá fokozza le”, és ezzel „hibát követ el”. (33) A szövegösszefüggésből azonban az látszik valószínűnek, hogy *ebben az esetben* az előző írója a jelző nélküli inventiót az arisztotelianus inventio poetica értelemben használta.

Idézem a gondolatmenet folyamatosságát bemutató részleteket: „Ellenben penig vadnak sokan ismét olly ízetlen agyafürt emberek, kik héjában való csácsogó nyelveket megzabolázní nem tudván, e vitéz urat immár halála után is rágalmozásokkal sértegetik azért, hogy a régi tudós embereket követvén szerelmes verseket írt. ...azokban a magyar nyelvnek ékességét s a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztését, abban lévő harmóniát s elmés inventiokat, melyekkel, mint szép folyó patak, ékesen csergedez, kell megtekinteni. De annak békét hagyok, hanem ím ez néhány istenes énekit (...) kieresztem.” (34) Nyilvánvaló a szerelmes és az istenes versek szembeállítás. Az utóbbiak tartalmi érdemeit, „jó és idvességes” voltát az előző írója nem tartotta szükségesnek külön hangsúlyozni. Mindazon „ékesen csergedező” dolgok viszont, melyeket az előbbiek dicséretére felsorol, *azokra*, tehát Balassi szerelmi költészetének egészére vonatkoznak – így az inventio is. A „nyelvnek ékessége”, „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése” és a „harmónia” társaságában említett „elmés inventio” vajon nem a tractatio, a repraesentatio formája, módja, a nyelvi lelemények, a sajátos költői teljesítmény – azaz az inventio poetica?

Gyakran idézzük Gyöngyösi István *Kemény János emlékezete* című munkáját. Szorosan témánkhoz tartozik, amikor ezt írja: „...a poézist is követtem ezen verses históriácskámnak dispoziációjában, azért szaporítottam azt holmi régi fabulás dolgoknak, hasonlatosságoknak s másféle leleményes toldalékoknak közbenvetésével, akik nélkül is a história és abban lévő dolgok valósága végben mehetett volna ugyan, mindazonáltal azoknak nagyobb ékességére és kedvesebb voltára nézve inkább tetszett azt az említett dolgokkal megszínlenem, mint azok nélkül, Tinódy Sebestyén módjára csupán csak a dolog valóságát fejeznem ki a versek egyögyűségével.” (35) Amikor *Waldapfel Imre* 1932-ben megállapította, hogy Gyöngyösi „mint a maga költői eljárása jelentékeny többletét” sorolja fel a „nagyobb ékesség” kellékeit, pontosan tudta, miről van szó: „A ’poetica inventio’ érvényesülése (...) olyan lényegbe vágó ellentét, mely nem engedi meg, hogy Gyöngyösit, az *egykorú* eseményt megéneklő Gyöngyösit a históriás ének folytatójának tekintsük.” (36)

A versnek azt a fajtáját, amelynek legfőbb értékét a szerző a költőhöz méltó kidolgozásban látja, még a 17. század végén is nevének nevezték. *Radvánszky János* 1694-es versezetének címe: *Inventio poetica*. Nem történik benne több, mint amit argumentuma kifejez: „Venusall valo discursusa az versszerzőnek, melyben jó társat ígér nékie küldvén Kriván hegye felé”. A téma már a magyar irodalomban sem volt újdonságnak mondható, így aligha valószínű, hogy a szerző a címmel a tartalmi invenció nagyszerűségére kívánta volna felhívni a figyelmet. Annál büszkébb lehetett a megfogalmazásra: nem kevesebb mint 24 stórfán keresztül ecseteli a vérző szívű szerelmes esetét. (37)

Mindeddig nem szóltam magukról a Balassi-versekről. Ha az előbbieket szem előtt tartva olvassuk a Júlia-ciklust, különös jelentőséget tulajdoníthatunk két szabályosan ismétlődő motívumnak.

Hangsúlyozottan jelenik meg az a szituáció, hogy a költő verset ír. A belső határnak számító „Cupidóhoz való könyörgésben” (40. p.) esik szó a hangyák módjára gerjedő „sok új versről”. A „Juliáról szerzett” utolsó három „énekben” bukkann fel ismét az *új versek* nyomatékos említése, illetve azok negációja. „Én is szegény rabod, új verssel kiáltok / hozzád, hogy lelkem buzog” (56. p.). A következő darabban még utoljára mondhatja a költő, hogy „Színed dicsősége most ez új versekre / elmémet serkentette” (57. p.). Utána már így zárhatja a ciklust: „Ezt öszve rendelém, többé nem említvén / Juliát immár versül” (58. p.).

*A versnek azt a fajtáját,
amelynek legfőbb értékét
a szerző a költőhöz méltó
kidolgozásban látja, még
a 17. század végén is nevén
nevezték. Radvánszky János
1694-es versezetének címe:
Inventio poetica. Nem történik
benne több, mint amit
argumentuma kifejez:
„Venussal való discursusa
az versszerzőnek, melyben jó
társat ígér nékie küldvén Kriván
hegye felé”. A téma már
a magyar irodalomban sem volt
újdonságnak mondható, így
aligha valószínű, hogy a szerző
a címmel a tartalmi invenció
nagyszerűségére kívánta volna
felhívni a figyelmet. Annál
büszkébb lehetett
a megfogalmazásra: nem
kevesebb mint 24 strófán
keresztül ecseteli a vérző szívű
szerelmes esetét.*

Az idézett darabok között a költő többször is mintegy „kiszól” az olvasóhoz, kiemelve, hogy ő most mesterségét gyakorolja, éppen költemény készül Juliáról: „az én veszett fejem / mond keserves verseket, / Kiket bánatjában, szerelem langjában / szép Juliáról szerzett” (43. p.); „Ezt írván Julia kérde, hogy mit írnék? / Szerelem szép képét írom, neki mondék. / Monda: Hát engem ir! s reám mosolodék” (46. p.). Különösen érdekes a következő: „Török szép versekből szerelmese felől / csak nem régen fordítá, / Igérül ígére nem szinte teheté, / de hertelen jobbítá” (56. p.). Balassi itt kifejezetten fordítástechnikai kérdésről szól.

A versírás-motívumhoz szorosan kapcsolódik egy másik. Cupido „Juliát mutatván” a költőnek, értésére adja: „Ez amaz Julia, kinek ábrázatja / mint címer egy pecsétben szüvedben fel metszve” áll (37. p.). Balassi talán nem véletlenül éppen a nevezetes könyörgésben hozza fel ismét a „metszést”, Cupidóhoz kiáltva: „Cupido, ne mesd fel ilyen szörnyű sebbel / szüvedben annak képét, / Ki halálra gyűlöl és sok halállal ölt” (40. p.). Ne felejtjük, itt esik szó először a „sok új versről”. A ciklus vége felé Cupido emlékezteti a költőt, hogy soha nem feledheti Juliát, „Mert ennen kezemmel benned metszet-

tem fel / őt kophatatlanképpen” (55. p.). Ez után jön az „új versek” utolsó két említése (56. és 57. p.). A Júlia-ciklust záró darabban kapcsolódik össze a két motívum: „De ám akar meggyen velem bár szerelem, / szabad legyen már vele, / Csak hogy ezt engedje kénem érdemébe, / hogy az mint felmetszette / Juliát szüvedben, Szintén úgy versemben / is tessék meg szép képe” (58. p.).

Így válik teljessé a költői tevékenység lényegének az egész cikluson végigvonuló értelmezése. Cupido, mint címer a pecsétnyomóba, belevészte Júlia képét a költő szívébe – a versek célja pedig az, hogy ugyanilyen mives, technikailag tökéletes lenyomatát adják a Júlia-szerelemnek.

A dolgozatomban elején a szakirodalomból idézett nézetek közös vonása, hogy a vizsgált fogalmat a *vers tárgyának a valósághoz való viszonya alapján* határozzák meg. Inventio poeticának tartják az olyan verset, amelynek témáját, ötletét a költő vagy valamilyen irodalmi, mitológiai forrásból merítette, vagy ő maga találta ki, de semmiképpen sem megtapasztalt élmény, esetleg többszörös áttétellel kapcsolódik a valósághoz. Mindez igaz lehet az inventio poeticának minősített Balassi-versekre – de azokon kívül még nagyon sok más költő nagyon sok más művére is, amelyeket nem neveztek inventio poeticának.

Összefoglalva véleményemet: Balassi Bálint inventio poeticája a költészettanban használatos, a költő számára fontos inventio-fogalmat jelenti. Jelzője megkülönbözteti mind a köznapi, mind a dialektikai-retorikai értelmezéstől. Tartalma a költői tevékenység azon összetevője, amelyet már a középkorban is jelöltek hasonló kifejezéssel, de a 16. század második felében, az olasz arisztotelianus poétikákban foglalkoztak vele részletesebben. Eszerint a költő sajátos, csak rá jellemző inventiójának lényege a *tárgy előadásának módja, a nyelvi megformálás*. Inventio poetica az erre irányuló alkotói folyamat, valamint eredménye, a kész vers – akkor, ha a „nyelvnek ékessége”, „a szóknak okosan és helyesen való öszveszerkesztése”, az „ékesen csergedező” költemény valóban „elmés inventio”.

Ha a fentieket elfogadjuk, azt is látnunk kell, hogy Balassi az inventio poetica használatával a kortárs elméletet alkalmazta, sőt, a terminus lefordításával a magyar szaknyelv alakításához járult hozzá. A fogalmat a reneszánsz klasszicizmusának a csúcán határozták meg pontosan; ám a költői formateremtés, mint az alkotás lényeges mozzanata az elkövetkező időszakban egyre nagyobb hangsúlyt kapott. Az elmúlt évtizedek Balassi-kutatásának egyik fő irányvonala az archaikus jellemzők méltatása volt – az inventio poetica viszont a 17. század felé mutat. Ha korszak- és stíluskategóriákkal akarnék „inventio poeticát” üzni, azt is mondhatnám: a reneszánsz Balassi Bálint nemcsak középkori, hanem egy kicsit talán barokk költő is volt.

Jegyzet

(1) „Míg az első idősokra csak három marullusi, a Júlia-ciklusra tizennégy angerianusi és marullusi átvétel esik. Őt kivételével a többi 15–20 versszerző találmány mind ebben az időszakban jött létre.” – Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint irodalmi mintái*. 1913. In: uő.: *Balassi-tanulmányok*. Budapest, 1972, 172–252. és 246–247. p. „...a költő maga utal arra, hogy a korábbi költemények versszerző találmányok (...) s valóban a 'könyörgés' óta (...) valamennyi költeménye, összesen tizennégy darab, ilyen inventio poetica.” – *Balassi Bálint összes művei*. Összeállította: Eckhardt Sándor. Budapest, 1951, 240. p.

„Balassi a *Maga kezével írt könyve* második részének egy tizenötös sorozatát, a Júliához intézett fiktív misszilis leveleket (...) *inventio poetica* műfajnéven közölte” – Horváth Iván: *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*. Budapest, 1982, 236–237. p. – Horváth Iván ugyanakkor az inventio poeticákat áttekintő táblázatába a „fiktív misszilisekből” csak tízet sorol be, felveszi viszont az Eckhardt által ideartozónak minősített más darabokat (93. p.).

„A 15 – helyesebben 16 – »versszerző találmány« közül (a sorozathoz ugyanis a kezdő és a záróverset, a kódex 40. és 55. énekét egyaránt hozzá kell számítanunk) hétnek egyáltalán nincs címezettje...” – Pirnát Antal: *Balassi Bálint poétikája*. Doktori disszertáció. Budapest, 1983. Kézirat, 60. p.

„A *könyörgés* a *Negyvenedik ének* (...) s utána valóban versszerző találmányok, inventio poeticák (...) következnek, szám szerint tizennégy.” – Gyarmathi Balassi Bálint énekei. A szöveget és a dallamokat gondozta, a jegyzeteket írta: Kőszeghy Péter és Szabó Géza. Budapest, 1986, 291. p.

(2) Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint...*, i. m., 216. p.

(3) Balassi Bálint összes művei..., i. m., 225–226. p.

(4) Horváth Iván: *Balassi költészete...*, i. m., 80. p.

(5) Pirnát Antal: *Balassi Bálint...*, i. m., 7. p.

(6) Uo., 75. p.

(7) Ács Pál: *Ratio és oratio. Rimay János verstípusai*. In: *Klaniczay-emlékkönyv*. Szerk.: Jankovics József. Budapest, 1994, 270–283. és 278. p.

(8) „de ipsis autem partibus predicationis hoc sciendum est quod fere eodem modo distinguende sunt partes predicationis sicut distinguuntur partes orationis rhetorice sive poetice (...) sepe imitantur predicationes poetas. Primo enim proponunt thema de quo velint texere sermonem suum, deinde faciunt invocationem suam rogan-

do auditores fundere pro eis preces ad dominum. Ut fructuosa possit eis esse predicatio sua. Et hoc facto exponunt thema prius propositum quasi in forma narrationis. (...) Oratores autem alio modo distinguunt suas orationes et multo magis convenit distinctio rhetorica predicatori in predicatione sua. quam predictae distinctiones poetice. Rhetorica enim est ars dicendi apposite ad persuadendum. Similiter tota intentio predicatoris debet esse ut suadet hominibus honesta et sibi utilia et dissuadet inhonesta. et damnosa. et ita finis predicatoris et oratoris fere quasi idem est. et ideo valde necessaria est doctrina oratoris. ad officium predicatoris.” – Chabham, Thomas (Thomas Salisburiensis): *Summa de arte praedicandi* (1210–15 előtt). Kiadatlan kézirat a cambridge-i Corpus Christi College-ből. Idézi: Lutz, Eckart Conrad: *Rhetorica divina. Mittelhochdeutsche Prologgebiete und die rhetorische Kultur des Mittelalters*. Berlin–New York, 1984, 72–74. p.

(9) Audomari Talaei *Rhetorica* e P. Rami Regii Professoris praelectionibus observata... Speyer, 1595, 34–47. p.

(10) Piscator, Ludovicus: *Rudimenta oratoriae*. Gyulafehérvár, 1645, RMK II. 658, 66–85. p.

(11) Hügli, A.–Theissmann, U.: *Invention, Erfindung, Entdeckung*. In: Szerk.: Ritter, J.–Gründer, K.: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, 4. Basel–Stuttgart, 1976, 544–574. p.

(12) Ács Pál: *Ratio és oratio*, i. m., 279. p.

(13) Uo.

(14) Uo., 273–274. p.

(15) Balassa-kódex. Bevezetése és jegyzetekkel közlése: Varjas Béla. Budapest, 1944, 80. p.

(16) Pirnát Antal: *Balassi Bálint*..., i. m., 70–71. p.

(17) A platóni költészetfelfogás világos összefoglalása: Conti, Anton Maria de': *De arte poetica*, 1550 k. In: *Trattati di poetica e retorica del cinquecento 1–4*. Szerk.: Weinberg, Bernard. Bari, 1970–1974; 2. 1970, 127–139. p. – „Illud quidem certe satis constat, multo ante fuisse poeticam quam oratio soluta reperta fuerit, quod Eustathius in Homerica Iliade et primo Geographiae Strabo testatur. Cadmum enim aiunt et Pherecidem et Hecateum primos fuisse qui soluta oratione scribere coeperint; atque ita paulatim quasi a summo quodam fastigio delapsos fuisse scriptores a poetica ad artem oratoriam.

Plato quidem tertio De legibus tam antiquos esse poetas existimat ut eorum genus divinum esse dicat et a deis ortum atque etiam a deis agi solitum, sicut in Ione non arte sed afflatu divino fieri poetas affirmat, atque adiungit nihil aliud esse poetas quam deorum interpretes. In Phaedro praeclara poemata non esse ait hominum inventa, sed caelestia munera; quem imitatus M. Cicero Pro Archia poeta sic ait: 'Atqui sic a summis eruditissimisque hominibus accepimus caeterarum rerum studia et doctrina et praeceptis et arte constare, poetam natura ipsa valere et mentis viribus excitari et quasi divino quondam spiritu inflammari. Quare quo iure noster ille Ennius sanctos appellet poetas quod quasi deorum aliquo dono atque munere commendati nobis esse videantur.' (133. p.)

Sed quid haec agimus? quasi vero quicumque in bonis artibus mediocriter erudito dubium esse possit, quin ab Oceano vis annuum fontiumque omnium cursus initium capit, ita a poetis omnes sapientiae partes et ortum et incrementum accipiant. Unde enim illa copiose loquens sapientia, domina rerum et regina, eloquentia? An non a poetis? Unde illa rerum obscurarum investigatio, ars recondita, multiplex ac subtilis cognitio rerum caelestium et aeternarum? An non a poetis? Unde historiae fabulae, recte vivendi rationes, lumina mentium, ornamenta vitae, unde denique omnis excellentia atque gloria mortalium? An non a poetis? Merito igitur Lucanus, cum haec atque alia multa videret, hoc modo exclamare non dubitavit:

O sacer et magnus vatum labor, omnia fato

Eripis et populis donas mortalibus aevum.” (138. p.)

(18) „Poesis enim, quam negligentes abiciunt et ignari, est fervor quidam exquisite inveniendi atque dicendi, seu scribendi, quod inveneris. (...) A költő feladata: (...) peregrinas et inauditas inventiones excogitare, meditata ordine certo componere, ornare compositum inusitato quodam verborum atque sententiarum contextu, velamento fabuloso atque decenti veritatem contegere. (...) Philosophus, ut satis patet, silogizando reprobatur, quod minus verum existimat, et eodem modo approbat, quod intendit, et hoc apertissime, prout potest; poeta, quod meditando concepit, sub velamento fictionis, silogismis omnino amotis, quando artificiosus potest, abscondit.” In: Buck, August: *Italianische Dichtungslehren vom Mittelalter bis zum Ausgang der Renaissance*. Tübingen, 1952, 83–84. p.

(19) „...habet enim suas inventiones rhetorica. Verum apud tegmenta fictionum nullae sunt rhetoricae partes. Mera poesis est quicquid sub velamento componimus: et exquiritur exquisite.” *Genealogiae deorum gentilium*. XIV. 7., 14. p. In: Buck, August: *Italianische Dichtungslehren*..., i. m., 84. p.

Borzák István fordításának forrása: *Az istenek leszármazása*. In: *Az olasz reneszánsz irodalomelmélete*. Válogatta és sajtó alá rendezte: Koltay-Kastner Jenő. Budapest, 1970, 66. p.

(20) Buck, August: *Italianische Dichtungslehren*..., i. m., 143. p.

(21) Uo., 88–192. p.

(22) „Omnibus hominibus naturaliter magis placent opera simplicia quam artificialia. Opera enim simplicia (...) procedunt ab inclinatione formae inditae a Deo. Et ideo opera simplicia sunt opera Dei. (...) Opera autem artificialia procedunt a forma artis: quae a lumine intellectus nostri inventa est. Unde opera artis sunt opera quae immediatae procedunt ab inventione humana.” – *De simplicitate vitae christianae libri V*, III. 1. In: uo., 113. p.

(23) Az arisztotelészi költészetant jól foglalja össze az ismeretlen szerző: *De re poetica libellus incertis auctoris*. 1588. In: *Trattati*... 3., 1974, 445–483. p. – Poetice quo tempore et quam ob causam caeperit, magna est

inter magnos viros disceptatio. Omnes tamen maiori ex parte cum Aristotele conveniunt, eam scilicet a duabus causis originem suam duxisse, a naturae studio et imitatione. Cum enim natura ita omnibus comparatum sit ut apti sint ad imitandum et gaudeant imitatione, qua una omnes disciplinas acquirimus, caeperunt quidam, solertiori ingenio et magna cupiditate discendi impuls, rebus inventi similes effingere. Preaterea quoniam videbant antiqui nos in ipso statim ortu delectari, cantu et blanda quadam oratione, imitatione illa a natura insita rythmos quosdam ordine confuso primo, deinde procedente aetate, quoniam harmonia quaedam et ordo in omni re situs est, certos quosdam numeros et ornatus, quasi vestes quasdam, inconditae orationi addiderunt. Atque ita ingeniis quotidie excrescentibus, certa quaedam lex et praecepta constituta fuerunt, unde ars poetica suam accepit firmitatem. (450–451. p.)

Diogenes Laertius ex Poseidonii sententia ita etiam deffinit: 'Nomine enim poeseon poeticon intellegit; poesis est poema divinarum humanarumque rerum imitationem complectens.' Quam definitionem libenter admittimus, tum ob brevitatem tum quoniam ex Aristotelis mente est; dicit enim poeticon in imitationem totam positam esse. (453. p.)

Poetica autem quotuplex sit ex Platonis dialogo qui De philosophia inscribitur, ut etiam notavit Caelius lib. 7. cap. 1, referemus. Ea igitur duplex est, una quae theoriké, altera quae praktiké vocatur; illa de Deo, de coelitis, coelo, syderibus, astris, rebusque divinis; haec autem de homine, de animantibus, regionibus, civitatibus, moribus, legibus, denique de rebus omnibus humanis, quoad licet et fieri potest, pertractat. Ex qua divisione facile colligimus poetices materiam amplissimam esse et per omnia vagari, et quae res divinas et humanas carmine tractandus suscipiat. Aristoteles autem poeticon in quatuor partes divisit: in illam quae in cantu et armonia consistit, unde epici poetae dicti; in tragoediam quae multum actionis habet, unde tragoedi et tragici; in comoediam quae cantus, risus et saltationes continet, unde comoedi et comici; in dithirambicam quae cantu et metris per modum saltationis utitur, unde dithirambici. (...) Ex hac quoque Aristotelis divisione aparet, poetices materiam his quatuor modis tractari et omnes alias species ad has quatuor praecipuas reduci oportere. Illud vero interdum omittendum non est, poetices materiam eandem esse quae et rhetorices; nam quas res poeta carmine tractandas suscepit, easdem libera oratione orator pertractat, nec in hac nisi tractatione a poeta differt. Hic enim numeris astricta, ille soluta, suo tamen modo oratione eandem materiam tractat.” (457–458. p.)

(24) „Elocutionis praecepta communia pene cum oratore habet poeta.” – Landino Horatius-kommentárjából idézi: Buck, August: *Italianische Dichtungslehren*..., i. m., 91–92. p.

(25) Uo., 143–144. p.

(26) Két példa: „Tria ergo primum sunt necessaria. Materiae totius excogitatio atque inventio. Excogitate apta oeconomia seu dispositio, aliter enim in poemate: aliter in historia locabuntur res narrande et disposite exornatio: in qua elegantie et decori habenda est ratio.” – Ascensius, Radius: *Ars poetica*. 1500. In: Weinberg, Bernard: *A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance 1–2*. Chicago, 1963, 84. p.

„Inveniendae vero vobis scribendi materia erit: non absurda: non aspera: non longius a cotidiana consuetudine remota: sed quae conveniat: quae ornamenta suscipiat: quam et vos pulcherrime cognita habeatis et constanter substinere valeatis. Sic enim quemadmodum dispositio tractanda sit melius intellegitis: et rem ipsam multo convenientius eloqui poteritis.” – Pomponius Gauricus *super Arte poetica Horatii*, 1541. A cinquecento első *Ars poetica-kommentárjából* idézi: Weinberg, Bernard: uo., 88. p.

(27) „Poeta enim (ut idem testatur Arist.) quatenus fingit, rerum est poeta, non metrorum. Inventio igitur insignis, et fabulae constitutio, in qua ratio morum diligens habeatur, magis capit spectatores, quam versus inopes rerum et magno cum pondere missi in scenam.” – Grifoli, Giacompo: *In artem poeticam Horatii interpretatio*. 1550. In: Uo., 420. p.

(28) Lionardi, Alessandro: *Dialoghi dell'invenzione poetica*. 1554. In: Weinberg, Bernard: *Trattati*... 2., 1970, 211–292. p. Vö.: uő.: *A History*..., i. m., 137–138. p.

(29) Hügli A.–Theissmann, U.: *Invention*..., i. m., 548–549. p.

(30) Cortese, Giulio: *Dell'imitazione e dell'invenzione*, 1591. In: Weinberg, Bernard: *Trattati*..., 1974, 171–176. p.

(31) A szakirodalomban hivatkozott munkák: Geoffrey of Vinsae: *Poetria nova*; Matthew of Vendome (Mattheus Vindocinensis): *Ars versificatoria*. Kelly, Frederic Douglas: *The Arts of Poetry and Prose*. Turhnout, 1991, 64–68. p.

(32) Hügli A.–Theissmann, U.: *Invention*..., i. m., 545. p.

(33) Ács Pál: *Ratio és oratio*, i. m., 274. p.

(34) Solvirogram előszavát idézi: Szabó Géza: *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei* (kísérőtanulmány a hasonmás kiadáshoz). Budapest, 1983, 13–18. p.

(35) Modern közlése: *A magyar kritika évszázadai. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította: Tarnai Andor és Csetri Lajos. Budapest, 1981, 151–154. p.

(36) Waldapfel Imre: *Gyöngyösi István epikus műfaja*. ItK, 1932, 42. p.

(37) Radvánszky János versei. Közzéteszi: Radvánszky Béla. ItK, 1904, 278–281. p.